

**Analysis of the impact and consequences of movement diplomacy
in the Islamic world and the international arena
(Focusing on the Islamic Revolution)**

Received: 10/12/2022

Accepted: 11/03/2023

BEhzad Ghasemi^{*}**Bahador Shahriari**^{**}

(230-255)

The Iranian Islamic Revolution is one of the great revolutions in the world, which had a great impact on the Islamic world and the international arena. The present article evaluates the results of "Movement Diplomacy" among the various effects and variables of the Islamic Revolution of Iran. Although, from the conceptual perspective of movement diplomacy, the terms "resistance" and "Islamic awakening" have been widely used in the scientific and academic fields: The subject of "movement diplomacy" is new and needs to be studied and researched. The history of movement diplomacy goes back to the formation of the Islamic Revolution and its nature and concept to the movement of the Prophets. In this article, movement diplomacy based on Imam Khomeini's foreign policy theory will be evaluated. The current research will be done in terms of method, descriptive-analytical and with a qualitative approach. The main question of the article is what were the results and consequences of the transnational movement diplomacy of the Islamic Revolution and what are its examples? The findings of the research show that the most important results of the movement diplomacy of the Islamic Revolution include: The concept of resistance has been the geopolitical development of resistance, the nature of Islamic awakening, the politicization of Islam. As a result of the movement diplomacy affected by the Islamic Revolution, the element of Islam and politics in power and society was reproduced and theorized with a new theoretical approach. The most important consequence of this has been the emergence of increasing interaction and interactionism against the domination system.

Keywords: Islamic Revolution, Imam Khomeini, Resistance, Movement diplomacy, Ideology.

* . Associate Professor, Department of Geopolitics, Faculty of International Studies, Imam Hossein University, Tehran, Iran (corresponding author), ghasemi.b@ihu.ac.ir.

** . Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology, Imam Hossein University, Tehran, Iran.b.shahriari1986@yahoo.com.

سیارستاری

تحلیل تأثیر و پیامدهای دیپلماسی نهضتی در جهان اسلام و عرصه بین الملل (با تمرکز بر گفتمان انقلاب اسلامی)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰

* بهزاد قاسمی

** بهادر شهریاری

(۲۳۰-۲۵۵)

چکیده

هدف مقاله حاضر تحلیل تأثیرات و نقش متغیرهای متنوع انقلاب اسلامی در جهان اسلام و عرصه بین الملل است. با توجه به هدف پژوهش، مسئله اصلی شناسایی و تبیین نتایج و پیامدهای «دیپلماسی نهضتی» در عرصه فرامرزی و بین المللی است. اگرچه از منظر مفهومی دیپلماسی نهضتی با مفاهیم «مقاومت»، «بیداری اسلامی»، «نهی سبیل»، «اتحاد و ائتلاف» قرابت معنایی و عملیاتی دارد؛ ولی مسئله و موضوع بکر و جدیدی بوده و درخور تحقیق است. در این مقاله دیپلماسی نهضتی مبتنی بر نظریه سیاست خارجی امام خمینی علیه السلام؛ ارزیابی خواهد شد. پژوهش حاضر از نوع بنیادی - کیفی و روش، توصیفی - تحلیلی انجام شده است. سؤال اصلی مقاله این است که نتایج و پیامدهای فراملی دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی چه بوده و مصادیق آن کدامند؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، مهم‌ترین نتایج دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی شامل؛ مفهوم مقاومت، توسعه ژئوپلیتیک محور مقاومت، ماهیت بیداری اسلامی، سیاسی شدن اسلام و پیاده‌سازی اسلام ناب بوده است. در نتیجه دیپلماسی نهضتی متأثر از انقلاب اسلامی سبب شد عنصر اسلام و سیاست در قدرت و اجتماع با رویکرد نظری جدید بازتولید شده و تئوریزه شود. مهم‌ترین پیامد آن در قالب تعامل فزاینده و تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه بروز و ظهور یافته است.

واژگان کلیدی: انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام، مقاومت، دیپلماسی نهضتی، ایدئولوژی

* . دانشیار گروه ژئوپلیتیک محور مقاومت، دانشکده مطالعات بین الملل، دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول). ghasemi.b@ihu.ac.ir

** . استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام، تهران، ایران b.shahriari1986@yahoo.com

مقدمه (بیان مسئله)

امام خمینی علیه السلام به‌عنوان احیاگر تفکر اسلامی و تئوریسین اسلام سیاسی تلاش نمود آغازگر جهادی باشد که زیربنای تغییرات سیاسی مبانی اسلامی باشد. رفتار سیاسی برگرفته از اندیشه سیاسی امام، نویدبخش نظم سیاسی نوینی بود که آزادی، استقلال و عزت جای استبداد و استعمار و نظام سلطه را گرفت. با این تعریف سیاست از منظر امام ماهیت اسلامی گرفته و در جهان اسلام و عرصه بین‌الملل مفهوم جدیدی تولید شد که در تقابل با استبداد و استکبار تعریف می‌شود. مفهوم نهضت ریشه کهن در ادبیات دینی و سیاسی دارد. مفهوم مقاومت نیز ریشه فطری و سیاسی دارد. نهضت مقاومت در این پژوهش با عنوان «دیپلماسی نهضتی» استفاده خواهد شد. انقلاب اسلامی ایران علاوه بر اینکه در زمره انقلاب‌های بزرگ دنیا قرار دارد؛ گستره تأثیرگذاری انقلاب ایران همانند انقلاب فرانسه، روسیه و چین بوده است (اسکاچپول، ۱۳۷۶، ۶۰). انقلاب اسلامی ایران تحول‌شگرفی در نظریه‌های انقلاب ایجاد کرد (فوران، ۱۳۷۵، ۲۰۱ و اسکاچپول، ۱۳۷۷، ۲۱-۴۳ و گلدستون، ۱۳۸۵، ۳۸). تأثیرگذاری انقلاب ایران در جهان اسلام بسیار وسیع و عمیق بوده است (اسپوزیتو، ۱۳۸۲؛ حشمت‌زاده، ۱۳۸۵). با عنایت به اینکه؛ مقاله حاضر درصدد بررسی و ارزیابی نتایج و پیامدهای حاصل از دیپلماسی نهضتی در جهان اسلام و عرصه بین‌المللی است. در اینجا با توجه به روش پژوهش و اهمیت آن بیان مسئله، ادبیات تحقیق، اهمیت و ضرورت آن به‌صورت مختصر اشاره می‌شود.

ماهیت اسلامی، اصول و قواعد اخلاقی انقلاب ایران به‌طور عام و چارچوب فقهی آن به‌طور خاص، تأثیر عمیقی بر درک مردم ایران از محیط اطراف خود نهاده و در این زمینه بازتاب وسیعی در کشورهای اسلامی گذاشت. انقلاب اسلامی سیاست و دین را پیوند زده و در واقع قدرت سیاسی را معنوی کرد. آنچه فوکو درباره انقلاب ایران نوشته است؛ «...جنبشی که از راه آن بتوان عنصر معنوی را داخل زندگی سیاسی کرد کاری کرد که این زندگی سیاسی، مثل همیشه سد راه معنویت نباشد؛ بلکه خمیرمایه سیاست معنویت شد» (فوکو، ۱۳۷۷، ۴۰). در واقع از نتایج دیپلماسی نهضتی در جهان اسلام حضور و نفوذ اسلام به‌عنوان عنصر معنویت است. معنویت‌گرایی از منظر فوکو از نتایج برجسته انقلاب ایران را شکل می‌دهد

(خرمشاد، ۱۳۷۷، ۲۱۵). دیپلماسی نهضتی بخش مهمی از ماهیت انقلاب ایران را در جهان اسلام و عرصه بین‌الملل نظریه‌پردازی می‌کند که مبتنی بر معنویت است. با شکل‌گیری جنبش‌های اسلامی و گفتمان مقاومت با عصاره معنویت و گسترش حضور کشورهای جدید در این محور از عملیاتی شدن دیپلماسی نهضتی و موفقیت آن در عرصه عمل بوده است.

نتایج دیپلماسی نهضتی^۱ انقلاب اسلامی در عرصه جهان اسلام از منظر امام خمینی علیه السلام اصل «نفی سبیل» است که در قانون اساسی جمهوری اسلامی مندرج است که؛ «برای قیام مسلمانان و مستضعفان جهان علیه چپاولگران جهانی و مستکبران جهان خوار، لازم به ذکر است آن است که نوعاً قدرت‌های ستمگر از راه ارعاب و تهدید یا به‌وسیله بوق تبلیغاتی خودشان و یا به‌وسیله عمال مزدور و بومی خائن‌شان مقاصد شوم خود را اجرا می‌کنند. در صورتی که اگر ملت‌ها با هوشیاری و وحدت در مقابلشان بایستند موفق بر اجرای آن نخواهند شد» (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۱۸، ۹۱). این پیام امام ماهیت دیپلماسی نهضتی دارد. پیام امام وجه سلبی و ایجابی برای موفقیت دیپلماسی را نمایان ساخته که شاخصه‌هایی چون نفی سبیل، مقاومت، تکلیف محوری، وحدت مسلمین، آگاهی و بصیرت، حضور مستضعفان، تقابل با ستمگران و برخی از عناصر پیش‌ران از آن قابل احصاء است. «طرح نهضتی جنبه فنی‌تری از فعالیت و دیپلماسی نهضتی دارد در طرح نهضتی تصمیم‌هایی که باید در آغاز استراتژی نهضتی اتخاذ شوند یا تصمیم‌هایی که بلافاصله پس از آغاز فعالیت نهضتی باید به عمل آیند، طرح و بررسی می‌شود، طراحی استراتژی نهضتی به یکدیگر مربوط می‌شوند و

۱. علوم طبیعی، انسانی و قلمرو سیاسی دارای زبان خاص، اصطلاحات و مفاهیم خود هستند. مقاومت و نهضت در علوم سیاسی امروزه در عرصه آکادمیک مورد توجه و تحقیق قرار گرفته است. «دیپلماسی نهضتی» از مفاهیم جدید عرصه علم سیاست و روابط بین‌الملل است که نوبده و سابقه آن به بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ۱۹۷۹ بر می‌گردد. دیپلماسی نهضتی دسته‌ای از دیپلماسی است که با مفهوم مقاومت، اسلام سیاسی، حمایت از نهضت‌های رهایی‌بخش متداول شده است. در این نوشتار آن دسته از فعالیت‌هایی که منطبق بر اصل ۱۵۴ قانون اساسی است، فعالیت نهضتی نامیده می‌شود. روش دستیابی به آن اهداف و ماموریت‌ها اغلب از طریق دیپلماسی نهضتی دنبال شده است. دیپلماسی نهضتی نیز در گفتمان مقاومت تجلی یافته است. مدیریت و اجرای این ماموریت بر عهده سپاه پاسداران انقلاب اسلامی است.

مورد ارزیابی قرار می‌گیرند. استراتژی جنبش‌سازی، استراتژی نظام‌سازی، استراتژی استحکام‌درونی نظام و استراتژی بازیابی نظام فروپاشیده از مهم‌ترین آن‌هاست که؛ هدف از طرح استراتژی القاء تفکر و قیام‌لله و مقاومت با ابزار و ملزومات حداقلی ولی مبتنی بر ایمان و آگاهی قوی در برابر قدرت حداکثری تا زمان بدست‌گیری ابتکار عمل، یا پیروزی کامل در صحنه نبرد و محیط مأموریتی است» (قاسمی، ۱۳۹۷، ۱۱).

صدور انقلاب در جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر اصل «دعوت» است، انقلاب باید در صحنه اجتماع تحول ایجاد کند و وظیفه یک فرد انقلابی استفاده از شیوه و ابزار برای دستیابی سریع‌تر و کم‌هزینه‌تر به اهداف و آرمان انقلاب است. در اصل ۱۵۴ قانون اساسی آمده است؛ «جمهوری اسلامی ایران سعادت انسان در کل جامعه بشری را آرمان خود می‌داند و استقلال و آزادی و حکومت حق و عدل را حق همه مردم جهان می‌شناسد. بنابراین در عین خودداری کامل از هرگونه دخالت در امور داخلی ملت‌های دیگر از مبارزه حق‌طلبانه مستضعفین در برابر مستکبرین در هر نقطه از جهان حمایت می‌کند» (قانون اساسی نظام جمهوری اسلامی، اصل ۱۵۴). باور به این اصل و اجرای آن در واقع تحقق دیپلماسی نهضتی است. طبق قانون اساسی و اسناد بالادستی و بیانات امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری بخش مهمی از این مأموریت بر عهده سپاه پاسداران انقلاب اسلامی است (صدقی، ۱۳۹۴، ۱۹). هدف اصلی مقاله، تبیین تأثیر و پیامدهای دیپلماسی نهضتی در جهان اسلام و عرصه بین‌الملل است. از این‌رو مسئله‌ی اساسی در این مقاله، این گزاره است که دیپلماسی نهضتی چگونه سبب تعامل فزاینده در جهان اسلام شده و همچنین چگونه بسترها و موجبات تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه را فراهم کرده است. نگارندگان جهت پاسخ به این مسئله ابتدا مؤلفه‌ها و مباحث اصلی پیرامون نتایج و دستاوردهای دیپلماسی نهضتی را استخراج کرده و سپس به تحلیل و تبیین آن پرداخته‌اند.

مفهوم‌شناسی

واژه نهضت در قرآن ذکر نشده است، اما مفهوم و معنای آن که همان اصلاح است، به‌طور گسترده و در ابعاد مختلف فردی و اجتماعی ذکر شده است، یعنی سامان بخشیدن که مقابل

فساد است (مطهری، ۱۳۶۸، ۷). قرآن در تعبیری کلی، پیامبران را مصلح می‌خواند. چنانچه از زبان حضرت شعیب می‌فرماید: «إِنْ أُرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ» (هود: ۸۸). ریشه اصلاح طلبی در سیره ائمه به صورت بارزی قابل مشاهده است (نهج البلاغه، خطبه ۱۳۱). اصلاح طلبی یکی از مصادیق بارز امر به معروف و نهی از منکر است که از ارکان تعلیمات اجتماعی اسلام است (مطهری، ۱۳۶۸، ۸). امام علیه السلام از مفهوم نهضت را مبارزه مستضعفین علیه ظلم مستکبران بیان می‌کنند. می‌فرمایند: «تمام ادیان آسمانی از بین توده‌ها برخاسته است و با کمک مستضعفین علیه مستکبرین حمله برده است. مستضعفین در همه طول تاریخ به کمک انبیا برخاسته‌اند و مستکبرین را به جای خود نشانده‌اند (امام خمینی، ۱۳۷۹، ۶: ۱۸۹). دیپلماسی یعنی مدیریت سیاست خارجی است (هالستی، ۱۳۷۳، ۲۱۲). هدایت و مدیریت تعاملات و مناسبات میان کشورها دارای حاکمیت از طریق نمایندگان آنان است. در این پژوهش مقصود از دیپلماسی نهضتی در بعد نظری، ماهیت و کارکرد آن مبتنی بر موازین اسلامی و اسلام ناب است. کاربست اسلام ناب و گفتمان انقلابی در کشورهای اسلامی و جهان، عملیاتی کردن اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام در عرصه سیاست خارجی مصداق عینی دیپلماسی نهضتی است. دیپلماسی نهضتی «کوشش عقلانی و جهادی در پیگیری، تنظیم و هدایت روابط بین گروه‌های مختلف مردم کشورهای هدف و ملت‌ها گفته می‌شود؛ این تلاش براساس اصول ثابت نظری و عملی «اصل استقامت» رهبران انقلاب اسلامی و کاربست سطوح انواع دیپلماسی با محوریت مقاومت در محیط مأموریتی است». که نتیجه آن سبب موفقیت در محیط مأموریتی (میدان)، بدست گیری ابتکار عمل و یا حمایت و پشتیبانی مستمر از مظلوم و مبارزه مستمر با ظالم و سلطه است.

«مقاومت»^۱ به معنی آمادگی برای انجام کار است (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳، ج ۶، ۶۱). به مفهوم ایستادگی و استقامت است. در واقع مقاومت و ایستادگی به معنی دوری از انحراف و در عمل پافشاری و ابرام بر عقیده و باور دینی است. قرآن کریم در آیه ۱۶۱ سوره انعام به

استواری در دین و آیین پاک ابراهیم و دوری از شرک و عقاید باطل مشرکین اشاره کرده که، عدالت محوری، ظلم‌ستیزی دفاع از مظلوم و نفی سلطه کفار از جمله مهم‌ترین مؤلفه‌های آن هستند. مقاومت درونی مبارزه با امیال نفسانی و مقاومت بیرونی مبارزه با تجاوز، تهاجم و اشغال‌گری هست. مقاومت ریشه در کلام الهی دارد؛ در سوره مبارکه هود آیه ۱۱۲ «فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» آمده پس همان‌گونه که فرمان یافته‌ای، استقامت کن (هود: ۱۲)؛ و همچنین کسانی که با تو به سوی خدا آمده‌اند باید استقامت کنند. قرآن کریم در آیه ۶۰ از سوره انفال می‌فرماید: «و اعدوا لهم ما استطعتم من قوه و من رباط الخیل ترهبون به عدو الله و عدوكم» (انفال: ۶۰). در این آیه کریمه، از به‌کارگیری واژه کلی «قوه» می‌توان استنباط کرد که آمادگی و تجهیز برای مقاومت است.

به سخنی دیگر دیپلماسی نهضتی؛ «القاء تفکر و استراتژی قیام لله و مقاومت با ابزار و ملزومات حداقلی ولی مبتنی بر ایمان و آگاهی قوی در برابر قدرت حداکثری تا زمان بدست‌گیری ابتکار عمل، یا پیروزی کامل در صحنه نبرد و محیط مأموریتی» است. دیپلماسی نهضتی روشی برای توانمندسازی نهضت‌های موجود و ارتقاء آن در جهان اسلام و عرصه بین‌المللی را پیگیری می‌کند. دیپلماسی نهضتی در واقع مدیریت سیاست خارجی مبتنی بر نهضت و مقاومت است. دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی یک چارچوب و الگوی مناسب برای تبیین تحولات انقلاب اسلامی است، دیپلماسی نهضتی می‌تواند راهنمای عمل دستگاه دیپلماسی قرار گیرد. امروزه این مأموریت توسط مدیران عالی نهضتی انجام می‌پذیرد.

پیشینه پژوهش

درباره نتایج انقلاب ایران کتاب‌ها و مقالات پژوهشی متعددی انجام شده، که برخی از آن‌ها مورد استفاده این مقاله نیز قرار گرفته است. کتاب «نتایج انقلاب ایران از نیکی کدی» این کتاب تاریخ تحولات انقلاب اسلامی را در عرصه سیاست، اجتماع و اقتصاد بررسی کرده است. کدی با رویکرد منفی به بررسی انقلاب ایران پرداخته و بنا به اذعان خود مخالف حکومت روحانیت در ایران است (کدی، ۱۳۸۸: ۳۴۱). در کتاب دیگری با عنوان «نتایج انقلاب

اسلامی ایران از محمدباقر حشمت زاده» این نوشته به صورت کتابچه و در صفحات محدود به انطباق بین آرمان انقلاب و نتایج آن پرداخته است. در این نوشته حشمت زاده به آرمان بلند انقلاب و امام اشاره کرده است (حشمت زاده، ۱۳۸۱، ۲۲۱). دو کتاب نتایج انقلاب ذکر شده بیشتر موضوعات داخلی ایران را مورد بررسی قرار داده‌اند. در حوزه خارجی و بازتاب آن که به نتایج دیپلماسی نهضتی نزدیک است، تحقیقاتی صورت گرفته است. کتاب «انقلاب ایران و بازتاب جهانی از جان اسپوزیتو» انقلاب در کشورهای اسلامی را مورد ارزیابی قرار داده است. تمرکز اصلی اسپوزیتو در این کتاب صدور انقلاب است و تأثیرات انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای عراق، لبنان، مصر، تونس، لیبی، افغانستان و افریقا را مورد بررسی قرار داده است (اسپوزیتو، ۱۳۸۲، ۲۰ - ۱۴۰). اگرچه این کتاب تأثیر و بازتاب را بررسی کرده ولی با رویکرد مقاله حاضر متفاوت است. کتاب دیگر در این زمینه «بازتاب جهانی انقلاب اسلامی از منوچهر محمدی» است در این کتاب تأثیرات انقلاب در سطوح منطقه‌ای و بین‌المللی بررسی شده و تأثیر انقلاب در کشورهای حوزه خلیج فارس، افریقا، قفقاز و سایر مناطق اسلامی را بررسی کرده است (محمدی، ۱۳۸۵، ۴۵ - ۱۰۰). در نهایت در کتاب دیگری با عنوان «تأثیر انقلاب اسلامی بر کشورهای اسلامی از محمدباقر حشمت‌زاده» این کتاب با موضوع نظری صدور انقلاب، بحث را شروع کرده و در طول کتاب تأثیر انقلاب اسلامی به کشورهای اسلامی به صورت موردی و جداگانه پرداخته و در نهایت با داده‌های دقیق نتیجه تحول را مورد ارزیابی قرار داده است. مجموعه این کتاب‌ها در این مقاله نیز مورد استفاده قرار گرفته است.

تفاوت این مقاله با پژوهش‌های صورت گرفته در دو سطح است؛ نخست اینکه در این نوشتار نگارنده درصدد ارائه رویکرد نظری انقلاب و ارزیابی آن بر اساس نظریه سیاست خارجی امام خمینی علیه السلام است. دیگری، استفاده از مفهوم جدید در ارزیابی نتایج سیاست خارجی نهضتی خواهد بود. دیپلماسی نهضتی در عرصه پژوهش‌های علمی و دانشگاهی کمتر به آن پرداخته شده و رویکرد بدیع آن تحلیل نتایج نظری و عملی این دیپلماسی در جهان اسلام و عرصه بین‌الملل است که در مقایسه با ادبیات گذشته نیز جدید است. از بررسی ادبیات و پیشینه موضوع می‌توان نتیجه گرفت، هیچ‌یک از آثار موجود درباره صدور

انقلاب و سیاست خارجی انقلاب اسلامی ایران را در قالب دیپلماسی نهضتی به صورت مستقل انجام نشده است.

روش پژوهش

مقاله حاضر از نوع هدف کاربردی است. روش تحقیق مورد استفاده آمیخته (تلفیق روش کیفی و کمی) و با تکیه بر ادبیات تحقیق و حاصل دانش ضمنی انجام شده است. روش پژوهش ترکیبی بوده؛ که در بخش اول شناسایی نتایج و پیامدهای دیپلماسی نهضتی در مؤلفه تعامل فزاینده و تعامل گرایی ضد نظام سلطه از ادبیات نظری موجود و همچنین حاصل تجربیات محیطی و دانش تجربی استخراج شده است. پس از دسته‌بندی و کدگذاری مؤلفه‌های دخیل در دیپلماسی نهضتی در قالب مدل مفهومی گرد آمده است. در بخش کمی میزان تأثیر مؤلفه‌ها و عوامل و متغیرهای استخراج شده به آزمون خبرگانی و تأیید گذاشته شده و میزان و درصد تأثیرگذاری هر یک از عوامل مشخص شده است. جهت گردآوری داده‌ها و اطلاعات از ادبیات نظری با استفاده از ابزارهای کتابخانه‌ای صورت گرفته و در بخش دانش ضمنی (تجربیات) و داده‌های محیطی از دانش تجربی موجود و تجربیات میدانی متخصصان و خبرگان دریافت شده است. پس از بررسی کیفی و دانش تجربی (مرحله دوم)، پرسشنامه محقق ساخته با مطابقت دانش تجربی متخصصان محیطی بازنویسی شده است. جامعه آماری پژوهش مورد نظر، متخصصان محیطی و اساتید دانشگاهی بودند که در زمینه تکمیل پرسشنامه حاصل از مطالعات کیفی و دانش محیطی آن را تکمیل کردند. روش نمونه‌گیری به صورت هدفمند و با انتخاب ۹ نفر از خبرگان و متخصصان موضوع انجام شده و نتایج آن مورد بررسی و تبیین قرار گرفت.

چارچوب مفهومی: دیپلماسی نهضتی به مثابه سیاست خارجی برآمده از اندیشه امام

خمینی علیه السلام

هدف رسول‌الله در سیاست خارجی انجام رسالت خویش و رساندن پیام الهی به ملل جهان بود. سیاست خارجی جهت‌گیری و راهبرد دولت/نظام سیاسی در قلمرو روابط با سایر ملل و جوامع بین‌المللی است. تعیین هدف و آرمان، برنامه‌ریزی، تصمیم‌گیری و اجرای تصمیم

در محیط هدف یا کشور بیرونی سیاست خارجی است. در مجموع سیاست خارجی مجموعه‌ی برنامه‌ریزی‌هایی که توسط رهبران یا دولت‌مردان در مقابل واحدهای سیاسی بزرگ و یا کوچک با هدف مشخص گرفته می‌شود را؛ سیاست خارجی می‌نامند. سیاست خارجی بیانگر خط‌مشی‌گذاری، اصول، مواضع در چارچوب اسناد بالادستی و اهداف کلان ساختار سیاسی است. در مواردی هدف‌های سیاست خارجی در چهارچوب یک ایدئولوژی خاص تعریف و تبیین می‌شود.

سیاست خارجی از دیدگاه امام خمینی علیه السلام محتوا و ماهیت دینی دارد. امام خمینی علیه السلام در ساختار حکومت اسلامی رهبری مذهبی و سیاسی جامعه را در ذیل مکتب اسلام عملی ساخت. بنابراین با عنایت به مبانی دین اسلام (کتاب آسمانی، سنت رسول‌الله، فقه سیاسی) سیاست خارجی حکومت اسلامی نیز بر پایه دین و شریعت اسلامی انجام گرفت. امام در این باره می‌فرماید «محتوای این انقلاب اسلام و اخلاق اسلامی و اخلاق انسانی و تربیت انسان‌ها بر موازین انسانیت بوده است» (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۱۴: ۴۴). و در جای دیگری می‌فرماید: «معنا ندارد که دولت اسلامی ایران با دولتی که هیچ اعتقاد به اسلام و به اخلاق بشریت ندارد سر میز اصلاح بنشیند» (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۱۴: ۴۴). بن‌مایه اصل دفاع از مستضعفان و محرومان در سیاست خارجی از نگاه امام، قرآن کریم است (نسا: ۷۵). در نتیجه اصول و مبانی سیاست خارجی امام خمینی علیه السلام، منبع محکم در زمینه دیپلماسی و روابط با ملل اسلامی و دولت‌های جهان است. در اینجا به اصول سیاست خارجی از دیدگاه امام خمینی علیه السلام می‌پردازیم که در واقع چارچوب تحلیلی - مفهومی مقاله است.

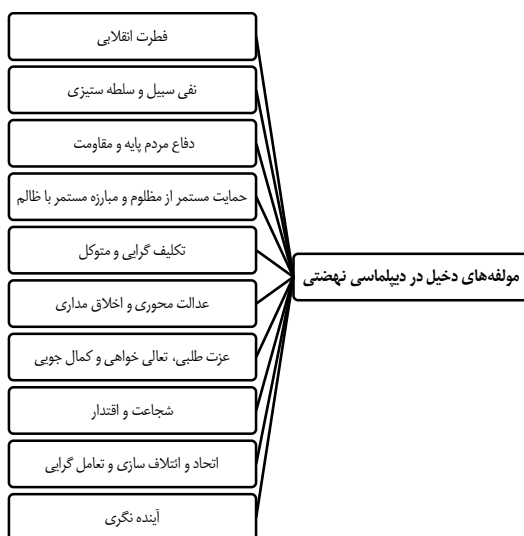
- نفی سبیل؛ اصل عدم سلطه‌گری و سلطه‌ناپذیری از مهم‌ترین مؤلفه‌های سیاست خارجی در منظومه فکری امام خمینی علیه السلام است که زیست سیاسی در ذیل حکومت سلطه‌را غیراخلاقی و ضد ارزشی می‌دانند. با عنایت به آیه شریفه «لَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نسا، ایه ۱۴۱). استقلال و آزادی مهم‌ترین شاخصه‌ی نفی سبیل است. امام خمینی علیه السلام می‌فرماید خداوند سلطه‌ای برای کافران بر مؤمنان قرار نداده اذعان می‌دارند که؛ «ما منطقتان منطقی اسلام این است که سلطه نباید از غیر بر شما باشد. نباید شما تحت سلطه غیر بروید. ما هم می‌خواهیم نرویم زیر سلطه» (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۲: ۱۳۹). حفظ

اسلام و دفاع از اسلام و مسلمین، از مهم‌ترین خصیصه و ویژگی سیاست خارجی امام است؛ «ما برای دفاع از اسلام و ممالک اسلامی و استقلال ممالک اسلامی در هر حال مهیا هستیم. برنامه ما برنامه اسلام است وحدت کلمه مسلمین است اتحاد ممالک اسلامی است» (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۱۸: ۲۲۱). و می‌فرمایند «ما کشور را کشور ایران نمی‌دانیم ما همه ممالک اسلامی را از خودمان می‌دانیم مسلم باید این‌طور باشد. ما دفاع از همه مسلمین را لازم می‌دانیم» (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۱: ۸۴).

- اصل احترام دوسویه و دخالت نکردن در امور دیگر ملل و دول؛ اصل احترام متقابل در منظومه فکری امام علیه السلام دامنه وسیع داشته و اسلام را دلسوز بشر (مستضعفان عالم) می‌داند. دخالت در امور دولت‌ها و سرنوشت ملت‌ها مردود دانسته شده؛ «ما با هیچ ملتی بد نیستیم اسلام آمده بود برای تمام ملل برای ناس... ما اعلام می‌کنیم که نظر تجاوز به هیچ‌یک از کشورهای اسلامی و غیر اسلامی نداریم...» (موسوی خمینی، ۱۳۷۴، ۳۹۰).

— مردود اعلام کردن ظلم و ستم و پشتیبانی از ملل مظلوم و مستضعف؛ امام خمینی علیه السلام حمایت از مظلومین را در ذیل مکتب انبیا تفسیر و اجراء نموده است، این‌گونه می‌فرمایند؛ «نه ستم کنید نه مورد ستم واقع شوید؛ لا تبظلمون و لا تظلمون» (موسوی خمینی، ۱۳۷۴: ۳۹۰). حضرت امام علیه السلام ظالم بودن و مظلوم واقع شدن را مورد نقد قرار داده است (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۱۴: ۶۸). تأکید امام خمینی علیه السلام به سازش‌ناپذیری با ظالم را توصیه و کوتاه آمدن در مقابل ظلم را خلاف قانون شرع می‌داند «ما تحت رهبری پیامبر این دو کلمه را می‌خواهیم اجرا کنیم؛ نه ظالم باشیم و نه مظلوم» (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۱: ۶۴).

- اصل نه شرقی نه غربی؛ مسلمین جهان و مردم ایران می‌خواهند به غرب و شرق وابسته نباشند و مستقل باشند و بر سرمایه‌های مذهبی و ملی خود استوار باشد (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۹۵: ۱). پس از تعریف سیاست خارجی و ماهیت شناسی سیاست خارجی امام خمینی علیه السلام و شناسایی شاخصه‌های سیاست خارجی از منظر امام علیه السلام در اینجا به مفهوم و ماهیت دیپلماسی نهضتی می‌پردازیم.

شکل ۱: مؤلفه‌های اصلی در مدل مفهومی تحقیق
(منبع: یافته‌های پژوهش)

تبیین نتایج و دستاوردهای دیپلماسی نهضتی در جهان اسلام؛ تعامل فزاینده

مقاومت در برابر سلطه بن‌مایه دیپلماسی نهضتی است. «خداوند هرگز برای کافران راه تسلط بر اهل ایمان را باز نگذاشته است» (نساء: ۱۴۱). مصداق آن در فلسطین، لبنان، یمن هست. نتایج دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی بر اساس این آیه قرآنی نفی سلطه بیگانگان بر سرنوشت سیاسی مسلمانان است و امت اسلامی در حفظ استقلال خود تلاش می‌کنند. اگرچه دیپلماسی نهضتی دارای شاخصه‌ها و عناصر مختلفی است که برای پیشبرد اهداف نظری و مأموریتی خود بر اساس آن مؤلفه‌ها عمل می‌کند؛ ولی مهم‌ترین اصل دیپلماسی نهضتی که خمیرمایه آن را شکل داده است نفی سلطه و مقاومت در برابر آن است.

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران برخاسته از ذات ایدئولوژیک نظام سیاسی و مبتنی بر اندیشه دینی است. دکترین «ام‌القری» در دیپلماسی نهضتی نیز مورد توجه بوده است که در ایران تئوریزه شد. سیاست خارجی امت محور که نه دولت اسلامی به معنای مرز جغرافیایی بلکه بر مبنا توحید در سیاست خارجی مورد توجه است. امام خمینی علیه السلام در این باره می‌فرمایند: «...مسلمانان به این امر مهم که لازم است از سلطه کافران به هر وسیله ممکن خارج شوند؛ زیرا تسلط آنان امر محتوم و تقدیر الهی نیست تا تسلیم به آن

لازم باشد، بلکه رضایت دادن به این سلطه، ذلت و ظلم است و خداوند از این بری است (موسوی خمینی، ۱۳۷۹، ۲: ۷۲۵). توجه به این اصل را نفوذ و سلطه کفار بر مسلمین و ضربه بر استقلال را مسدود می‌نماید. دیپلماسی از این منظر عزت مسلمان و مؤمنان را در سطح عزت پیامبر قرار می‌دهد. این نوع نگرش به دیپلماسی و عمل به آن در واقع موفقیت در دیپلماسی نهضتی است. نفی سبیل از اصول و ارکان اصلی دیپلماسی اسلامی در عرصه بین‌المللی نیز است. با این وصف نظریه سیاست خارجی امام خمینی علیه السلام دیپلماسی نهضتی و وضعیت ملت‌های مسلمان را در قبال دولت‌ها و نظام بین‌المللی روشن می‌کند. آنچه برخی بر این باورند نظام اعتقادی باعث تداوم در سیاست خارجی می‌شود تا آنجا می‌توان گفت هراندازه نظام اعتقادی جامع باشد سیاست خارجی ثبات و دوام بیشتری دارد. با برداشت و تفسیر این رویکرد عمل به دیپلماسی نهضتی در قلمرو سیاست خارجی موفقیت بیشتری دارد و هراندازه از نظام اعتقادی و دیپلماسی بر پایه نهضتی دور شود به همان میزان از تأثیرگذاری و موفقیت در مأموریت نیز فاصله خواهد افتاد.

آنچه از نتایج دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی ایران تجلی پیدا کرده است، علاوه بر مقاومت حضور دین در عرصه اجتماعی و اسلام سیاسی است. امروزه جنبش‌ها و گروه‌هایی سر برآورده‌اند که خواستار بازگشت دین به حوزه عمومی بوده (Moin, 1999: p265) و دین را به‌عنوان یکی از منابع اصلی تبیین‌کننده جهان اجتماعی مطرح کرده‌اند (دکمجان، ۱۳۷۷ و فاکس، ۱۳۸۹ و اسپوزیتو، ۱۳۸۹). نهضت امام علیه السلام در بازگشت و بازگرداندن مردم به فطرتی بود که تحت تأثیر آموزه‌های روشنگری جدید غرب، در زیر انبوهی از مکاتب و گرایش‌های فکری، فرقه‌ای، ملی و نژادی رو به زوال رفته بود. استعمار ماهیت مناسبات مسلمانان و غرب را از روابط بین دو بازیگر مساوی به رابطه بین حاکم و تابع تغییر داده بود. با توجه به اینکه؛ مخاطبان انقلاب اسلامی، جامعه بشریت بود که در دهه‌های پایانی قرن بیستم، به شدت از فاصله گرفتن معنویت و دین در رنج بود و هم جهان اسلام را در برمی‌گرفت. امام خمینی علیه السلام به‌عنوان رهبری نهضت در جریان انقلاب اسلامی فراسوی ملت‌های مظلوم و جنبش‌های آزادی‌بخش و نیز نمایان ساختن ماهیت امپریالیستی هر دو بلوک سرمایه‌داری و سوسیالیستی برای مسلمانان جهان، در صدد ایفای نقش آفرینی به‌عنوان «ام‌القری» برآمد. و

این وضعیت سبب تأثیرگذاری نهضت انقلاب اسلامی در جنبش‌های اسلامی شده، برای نمونه از مصادیق موفق دیپلماسی نهضتی در جهان اسلام مواردی اشاره می‌شوند.

دیپلماسی نهضتی در مسئله فلسطین تأثیر عمیقی گذاشته است. تغییر جنبش فلسطین از ماهیت ناسیونالیستی به مسئله اسلامی بوده که انطباق دقیقی به موضوع بازگشت دین به حوزه عمومی و به خصوص سیاسی دارد. این موضوع از نتایج عملی دیپلماسی نهضتی است. در این نوع دیپلماسی ماهیت منافع ملی تنها محدود به منافع ملی نیست؛ بلکه نظام اعتقادی و ارزشی بخش بزرگی از منافع ملی جمهوری اسلامی به شمار می‌رود. پشتیبانی جمهوری اسلامی از مردم و شیعیان لبنان، توجه به مسئله فلسطین، حمایت از حماس، حضور در سوریه، حمایت از نهضت شیعی نیجریه در راستای دیپلماسی نهضتی است.

حمایت و پشتیبانی از عراق و سوریه از مصادیق دیگر نتایج دیپلماسی نهضتی در کشورهای اسلامی است. حضور ایران در عراق و کمک به بیرون راندن داعش و مقابله با گروه تکفیری و تروریستی داعش از جمله راهبرد تقویت جبهه مقاومت است. تاسیس بسیج مردمی عراق (حشد الشعبی)، قدرت‌گیری شیعیان از نتایج این دیپلماسی بوده است. سرکوبی داعش در سوریه و حمایت از دولت سوریه در چارچوب دیپلماسی نهضتی تبیین‌پذیر است.

ارتقاء جایگاه و نقش حزب الله لبنان از یک قدرت محلی و حزبی به تأثیرگذاری در سطح منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای بوده است. نمونه دیگر نتایج دیپلماسی نهضتی در سطح نظری و عملی یمن است. انصارالله مبارزه خود را در برابر استبداد و استکبار در چارچوب مقاومت می‌دانند که منطبق با دیپلماسی نهضتی است. رویکرد مبارزاتی انقلاب یمن و انصارالله شبه مسلحانه بوده و دارای بعد ایدئولوژیک است (دغشی، ۱۳۹۴: ۱). در زمینه فرهنگ و باورهای انقلابیون یمن این موضوع است که قیام خود را بر اساس ارزش‌های اسلامی و باورهای فرهنگی و هویتی شروع کردند به تعبیری رهبری انقلاب یمن سه شرط رهبری که بر اساس آموزه فرهنگ و مذهب است در امام خمینی علیه السلام نیز دیدند (کورانی، ۱۳۸۸: ۴۱).

با توصیف وضعیت نهضت‌های اسلامی و مقاومت در جهان اسلام و نقش و تأثیر انقلاب اسلامی در آن ماهیت دیپلماسی نهضتی را آشکار و عملی ساخته است. اسلام

انقلابی در واقع واکنش در برابر لیبرالیسم است که سعی در خارج کردن دین از عرصه عمومی بوده است. از نتایج دیپلماسی نهضتی حضور دین در عرصه اجتماع و استحکام آن در عرصه قدرت سیاسی است. اسلام‌گرایی در صدد برپایی دولت بر اساس ارزش‌ها و هنجارهای دینی است (سعید، ۱۳۷۹، ۲۰). در نتیجه دیپلماسی نهضتی نیز در صدد آن است. حضور بازیگران فراملی و اسلام‌گرایان در تحولات کشورهای اسلامی این انگیزه را به وجود می‌آورد که به دنبال کسب هویت و ابراز وجود خود باشند (هینس، ۱۳۸۱، ۳۴). این پدیده در نتیجه دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی در جهان اسلام محقق خواهد شد. امروزه نیز شاهد هستیم دین اسلام به دست نیروهای اسلام‌گرا سیاسی شده است. بیداری اسلامی در خاورمیانه متأثر از دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی بوده و ریشه بسیاری از قیام‌ها مخالفت با حکومت‌های اقتدارگرا و متحدان آمریکایی هستند (Bergen and Bruse, 2010:12). برخی نویسندگان، در تبیین ماهیت دینی خیزش‌ها و جنبش‌ها در کشورهای اسلامی، اسلام را به عنوان دال مرکزی در گفتمان اسلامی می‌دانند که درون جوامع اسلامی وجود دارد (سعید، ۱۳۹۰، ۶۳-۵۹).

اگرچه دیپلماسی محور اصلی سیاست خارجی رایج دنیا، امروز مبتنی بر پارادایم اندیشه لیبرال دموکراسی شکل گرفته است (دهقانی فیروز آبادی و سروش، ۱۳۹۲: ۲). دیپلماسی انقلاب اسلامی پارادایمی متفاوت دارد که بر اساس نظر رهبری انقلاب دیپلماسی یعنی «... یعنی اگر ما برای جامعه‌ای انقلابی و اسلامی به دیپلماسی انقلابی و اسلامی قائل هستیم، باید درجه اول جهت نیروی اسلامی حفظ شود (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۶۸/۰۵/۱۲). دیپلماسی مدنظر در بیانات رهبری ناظر بر دیپلماسی نهضتی است. در گفتمان اسلام سیاسی امام خمینی علیه السلام، محوریت، فقه، ولایت فقیه و نقش روحانیت در تفسیر شریعت است و فقها به عنوان کارشناسان دین اسلام می‌باشند که اسلام بدون روحانیت انحرافی و بی‌محتوا خواهد بود (حسینی زاده، ۱۳۸۶، ۱۷). ویژگی برجسته امام اصلاح وضع موجود جهان اسلام است نه فقط ایران، امام به مخالفت با نظم سیاسی رایج در جهان اسلام برخاست و در این گفتمان، یک مخالفت ساده به یک گفتمان و رفتار سیاسی و جنبش ضد نظم حاکم تبدیل گشت. دستگاه دیپلماسی وظیفه تصمیم‌گیری و ارتباط با کشورها و دولت‌ها را بر عهده دارد.

دیپلماسی عرصه تصمیم‌گیری در خصوص روابط بین‌المللی دولت - ملت‌ها به‌عنوان ابزاری برای تحقق منافع ملی مورد استفاده قرار می‌گیرد. سیاست در سطح جهان، یعنی بررسی تلافی یا تراحم منافع ملی کشورها در موضوعات مختلف است (سریع‌القول، ۱۳۷۲، ۲۳۷). سیاست خارجی در اسلام دارای ماهیتی هنجاری است و دولت اسلامی دارای ارزش‌های دینی است و ساختار و هندسه مخصوص خود را دارد. دین اسلام مناسبات خارجی امت اسلامی را در چارچوب و مفاهیم و ارزش‌های دینی قرار می‌دهد و خصلت و هنجار آرمانی به آن می‌دهد. دیپلماسی نهضتی در واقع کاربست هنجارهای اسلامی و دینی در روابط بین‌الملل است که سوی ارتباط‌گیری این نوع دیپلماسی ملت‌ها هستند. روش دیپلماسی نهضتی مقاومت است به جای مذاکره است. سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در این چارچوب، انقلابی و اصلاح‌گرایانه قرار دارد، جمهوری اسلامی برجسته‌ترین منتقد نظام سلطه در پهنه بین‌المللی است. اگرچه دیپلماسی نهضتی در رویکرد سیاست خارجی امام خمینی علیه‌السلام به‌صورت مستقیم قابل استخراج است، امروزه نیز رهبری انقلاب با بیان این جمله که: «هزینه تسلیم و سازش بیشتر و سنگین‌تر از مقاومت است» (بیانات رهبری، ۹ تیر ۱۳۹۷). تأکید و تداوم بر دیپلماسی نهضتی داشته است.

دکترین تعامل فزاینده نوعی از نتایج دیپلماسی نهضتی در جهان اسلام است، دیپلماسی نهضتی درصدد برپایی نظام عادلانه بر پایه مکتب هدایت (دینی) است و در این مسیر با مکتب قدرت و زور غرب به مقابله برخاسته است. عدالت‌خواهی در سطح نظام بین‌المللی و مقابله با نظم موجود و تاسیس نظم جدید عادلانه از اهداف دیپلماسی نهضتی است. در نتیجه دیپلماسی نهضتی نیز با کارویژهای خود درصدد مشروعیت‌زدایی از نظم موجود بوده و با بنیادگذاری نظم عادلانه درصدد برپایی صلح، عدالت و برابری بر پایه اصول اسلامی است. بنابراین می‌توان ادعا نمود که راهبرد تعامل فزاینده در یک فرایند سیاست‌گذاری، تصمیم‌گیری مراحل رو به رشد را طی کرده و در رسیدن به آرمان‌های خود از اسلام، انقلاب اسلامی بهره گرفته است. قدرت نرم انقلاب اسلامی در عرصه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی سبب حضور و نفوذ گفتمان انقلاب اسلامی در ملل مسلمان شده است. تعامل فزاینده در نتیجه دیپلماسی نهضتی پیامد و آثار موفق و مثبتی را به همراه داشته است.

ابعاد	مؤلفه‌ها (عوامل)	شاخص‌ها (متغیرها)
تعامل فزاینده	مقاومت	مقاومت مبتنی بر ریشه دینی نهضت و تداوم نهضت انبیاء
		الهام‌گیری از قیام عاشورا
		سازش‌ناپذیری و مبارزه مستمر با ظالم
		شهادت‌طلبی و توسعه فرهنگ ایثار و شهادت
		مردم‌پایگی مقاومت و آینده‌نگری
	سیاست خارجی	پیوند بین دین و سیاست (مردم‌سالاری دینی)
		اندیشه ام‌القری
		امت به جای ناس
		نفی سلطه در سیاست و روابط خارجی
		حمایت و پشتیبانی از نهضت‌ها
	اتحاد و ائتلاف	موفقیت در سوریه و مانایی نظام سوریه و بقا بشار اسد
		موفقیت در عراق و مبارزه با داعش
		حمایت از فلسطین و محور مقاومت
		حمایت از مقاومت یمن و ایستادگی انصارالله یمن

شکل ۲: جدول ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های تعامل فزاینده
(منبع: یافته‌های پژوهش)

تبیین نتایج و پیامدهای بین‌المللی دیپلماسی نهضتی؛ تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه رویکرد سیاست خارجی آیت‌الله خامنه‌ای در عرصه بین‌المللی، در دنباله نظریه امام خمینی علیه السلام تحت تأثیر سه عامل؛ ویژگی شخصی، الزامات درونی و تحولات ساختار نظام بین‌الملل حضور فعالی از سیاست خارجی ایران در صحنه بین‌الملل به نمایش گذاشته است. نتیجه سیاست خارجی در پرتو دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی ایران بوده است. تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه که طرح شده از سوی رهبری انقلاب اسلامی است. مبتنی بر اجرای سیاست نظام ضد سلطه از دیپلماسی قوی و کارآمدی که بر پایه منطق، عقل و روح اعتماد به نفس است، استفاده می‌شود.

دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی ایران در عرصه بین‌المللی که در بیانات رهبر انقلاب طرح شده است این‌گونه بیان شده که؛ «...سیاست خارجی ما از اصول انقلاب ما جدا نیست... ما همچنان که نظام سلطه را درون کشورمان با انقلاب بر هم زدیم... با نظام ارباب رعیتی در سطح جهان مخالفیم... اساس سیاست خارجی ما این است که... ما روابط ناشی و برآمده از نظام سلطه در سیاست بین‌المللی را رد می‌کنیم، قبول نداریم. خودمان هم در هویت و شخصیت جمهوری اسلامی مانع می‌شویم از اینکه وارد نظام سلطه شویم و اجازه دهیم که بر ما سلطه‌ای بوجود بیاید یا خودمان بخواهیم سلطه‌گری بکنیم... با استعمار و استثمار مخالفیم» (بیانات رهبری ۱۳۸۳/۰۵/۲۵). در جای دیگر بیان کردند «...شاخصه دیپلماسی خود را مقابله با رفتار جهانی نظام سلطه و خروج از قاعده سلطه‌گر و سلطه‌پذیر هستیم (بیانات رهبری، ۱۳۸۶/۰۵/۳۰ و ۱۳۸۹/۰۴/۰۲).

درواقع؛ آنچه دیپلماسی نهضتی در عرصه بین‌المللی به صورت نظری دنبال کرده است، نظم و سامان بین‌المللی کنونی ناعادلانه و نامشروع است. انقلاب اسلامی برای برپایی یک ساختار نوین جهانی بر پایه عدالت و احترام متقابل تلاش کرده و در این زمینه در برابر قدرت‌های بزرگ کوتاه نیامده است (Rezaei, 2007: 301). از نتایج نظری دیپلماسی نهضتی مبارزه با نظام تک‌قطبی و امپراتوری نظام سلطه جهانی بوده است. به این دلیل که انقلاب اسلامی ساختار نظام بین‌الملل را مبتنی بر زور و ستم و برآیند الزامات و بایستگی‌های پس از جنگ دوم جهانی می‌داند. در این دنیای استوار بر سلطه و ستم، تنها چاره مقاومت و ایستادگی است. حاصل عملی دیپلماسی نهضتی موفقیت در زمینه مقاومت بوده است؛ علیرغم فشارهای متعدد داخلی و خارجی این رویکرد نظری در عرصه سیاست خارجی نهضتی حفظ شده است.

از دیگر مصادیق عملی نتایج انقلاب اسلامی در دیپلماسی نهضتی، شکل‌گیری بلوک ضد نظام سلطه به رهبری جمهوری اسلامی ایران است. در برابر کشورهای سلطه‌گر، کشورهای آزادی‌خواه، مستقل و غیر متعهدا مخاطبان تعامل‌گرایی جمهوری اسلامی هستند (اسدی، ۱۳۹۳، ۱۱۸). بلوک ضد نظام سلطه مرز و جغرافیا ندارد، آنچه رهبری انقلاب اشاره دارند در کشورهایی که می‌خواهند زیر سلطه نباشد با هر نژاد و زبانی دوست ما

هستند (بیانات رهبری، ۱۳۸۸/۱۱/۰۱). در دیپلماسی نهضتی ارتباطات و روی سخن به جای دولت‌ها، ملت‌ها هستند. گروه‌های فراملی و مدیران و رهبران نهضتی از فعالان این عرصه به شمار می‌روند.

از دیدگاه رهبری انقلاب آیت‌الله خامنه‌ای، حمایت از جنبش‌های آزادی‌بخش و اسلامی که در زمره جوامع هدف و زنجیره هم‌ارزی گفتمان تعامل‌گرایی قرار دارند از مشخصه‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی است. دیپلماسی نهضتی پشتیبانی و دفاع از حقوق مسلمانان را در برابر قدرت‌های بین‌المللی عملی کرده است و سلطه آن‌ها را مسدود و محدود نموده است.

در مبارزه با سلطه و استکبار، مسئله فلسطین در واقع نقطه ثقل تقابل با آمریکا است، این موضوع در سایه گفتمان انترناسیونالیسم/امت واحده اسلامی دیده می‌شود. دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی موضوع فلسطین را به مسئله اسلام و مسلمین تبدیل کرده است. نتایج حاصل از دیپلماسی نهضتی در عرصه بین‌المللی در سطح نظری و عملی قابل دسته‌بندی و تبیین است. در سطح نظری آنچه بررسی شد تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه از مهم‌ترین مباحث نظریه‌پردازی هست که از سوی رهبری انقلاب طرح شده است. در عرصه عملی دوری از غرب توسط انقلاب اسلامی و پخش و سرایت آن به کشورهای اسلامی، نزدیکی کشورهای اسلامی به بلوک کشورهای منتقد/مقاومت و فاصله گرفتن از غرب به نمایندگی آمریکا، مهم‌ترین نتیجه عملی آن ناکامی و عدم موفقیت آمریکا در راهبرد منطقه‌ای خود بوده است. در این برداشت آمریکا شر مطلق و شیطان بزرگ است. ناتوانی آمریکا و متحدانش در کاهش نقش ایران در منطقه و شکست در تحقق تغییرات دلخواه غرب، به‌ویژه در سوریه و در مرتبه کمتری در عراق، نشان از کاهش نفوذ و اثرگذاری جدی آمریکا بر موازنه قدرت در منطقه و ناکامی در شکل‌دهی به نظم مدنظر غرب در خاورمیانه دارد (Pollack, 2012: 1). از نتایج دیپلماسی نهضتی است که جمهوری اسلامی مبتنی بر اندیشه سیاست خارجی رهبران انقلاب و مبتنی بر مقاومت کسب کرده است.

جدول ۳: ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه

ابعاد	مؤلفه‌ها (عوامل)	شاخص‌ها (متغیرها)
تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه	مقاومت	سازش‌ناپذیری با نظام سلطه و سلطه‌ستیزی
		توسعه محور مقاومت به فراسوی مرزها (آمریکای لاتین، ونزوئلا و...)
		تضعیف گفتمان غرب و آمریکا
		تضعیف اندیشه لیبرال دموکراسی در حوزه نظام سازی
		اتحاد کشورهای اسلامی و الهیات‌رهای بخش علیه غرب و آمریکا
	سیاست خارجی	ناکامی و شکست سیاست خارجی آمریکا در منطقه
		ناکامی گروه تروریستی داعش (ارتش پیاده نظام آمریکا) و نابودی آن
		قدرت‌گیری بازیگران فراملی و مردم در سطح جهان اسلام و عرصه بین‌الملل
		شکست طرح دموکراسی کنترل شده در سوریه و جبهه مقاومت
		امت به جای ناس
اتحاد و ائتلاف	نفی سلطه در سیاست و روابط خارجی	
	حمایت و پشتیبانی از نهضت‌ها	
	موفقیت در سوریه و مانایی نظام سوریه و بقا بشار اسد	
	موفقیت در عراق و مبارزه با داعش	
	حمایت از فلسطین و محور مقاومت	
		حمایت از مقاومت یمن و ایستادگی انصارالله یمن

(منبع: یافته‌های پژوهش)

پردازش داده‌ها (تجزیه و تحلیل) و سنجش یافته‌های پژوهش

در این مرحله پرسشنامه مستخرج از مدل مفهومی ارائه شده همراه با شرح مؤلفه‌ها و شاخص‌ها به ۹ نفر از اعضای گروه خبره و متخصصان ارسال گردیده و میزان موافقت آن‌ها با هرکدام از مؤلفه‌ها اخذ شده و نقطه نظرات پیشنهادی و اصلاحی آن‌ها جمع‌بندی و تحلیل (تجزیه و تحلیل آماری و کمی) شده است. شاخص‌های استخراج شده از عوامل مؤثر در

قالب طیف پنج‌تایی لیکرت (کاملاً موافق (۵)، موافق (۴)، بی‌نظر (۳)، مخالف (۲) و کاملاً مخالف (۱)) نمره‌گذاری شد. اگرچه هدف پژوهش شناسایی و تبیین نتایج و پیامدهای دیپلماسی نهضتی بود، ولی همان‌طور که در جدول ابعاد، مؤلفه و شاخص‌های پژوهش نشان داده شده است. ۳۰ شاخص و متغیر مؤثر و تأثیرگذار از مجموع ۶ عامل که ذیل تعامل فزاینده (سه مؤلفه مقاومت، سیاست خارجی و اتحاد و ائتلاف) و تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه (سه مؤلفه مقاومت، سیاست خارجی و اتحاد و ائتلاف) بود، استخراج و نام‌گذاری شدند که تأثیر عاملی آن‌ها مورد سنجش کمی و کیفی قرار گرفت که در سنجش نخبگی اعتبار هریک از مؤلفه‌ها به این صورت تأیید شدند؛ مقاومت در تعامل فزاینده با (۱۸/۲۳) درصد، تضعیف سیاست خارجی در تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه با (۱۶/۱۴)، اتحاد و ائتلاف در تعامل فزاینده با (۱۶/۰۱)، موفقیت سیاست خارجی و دیپلماسی نهضتی جبهه مقاومت و ناکامی سیاست خارجی غرب و آمریکا در تعامل فزاینده با (۱۵/۰۳)، اتحاد و ائتلاف در تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه با (۹/۰۴)، مقاومت در تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه در سطح جهان اسلام و عرصه بین‌الملل با (۶/۰۲) تأیید شدند. بر اساس سنجش آماری صورت گرفته و اعتبار یابی نتایج و پیامدهای دیپلماسی نهضتی، یافته‌ها بیانگر آن است که در تبیین و ارزیابی نتایج پژوهش مقاومت در تعامل فزاینده بیشترین میزان تأثیر را در موفقیت دیپلماسی نهضتی در رتبه اول قرار گرفت و مقاومت در تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه کمترین میزان تأثیر را در رتبه آخر جای گرفت و هریک تأثیر مستقیم و غیرمستقیم بر نتایج دیپلماسی نهضتی در عرصه بین‌المللی داشته‌اند. در بخش کمی پژوهش گفتنی است که بر اساس سنجش آماری، دیپلماسی نهضتی بر موفقیت انقلاب اسلامی در عرصه تعامل فزاینده و تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه تأثیر مثبت و معناداری دارد.

دیپلماسی نهضتی مبدع اصطلاحاتی، همچون مستضعفین، ملت‌های محروم، مستکبرین، جهان استکباری یا حاکمیت مستضعفین است، که اندیشه «نهضتی» و «دیپلماسی نهضتی» مبین این اصطلاحات بوده که دارای مفهوم و کارکرد ویژه خود هستند. در علل ضرورت دیپلماسی نهضتی این است که، جامعه جهانی روی صلح و آشتی نخواهد دید، مگر زمانی که استکبار و مستکبران از صفحه روزگار، محو و مستضعفان بر همه جهان حاکم شوند. به این در

دیپلماسی نهضتی روی سخن مظلومین و مستضعفان عالم هستند؛ امام خمینی علیه السلام تأکید می‌کرد؛ «ملت آزاده ایران اکنون از ملت‌های مستضعف جهان در مقابل آن‌هایی که منطقتان توپ و تانک و شعارشان سرنیزه است، کاملاً پشتیبانی می‌کند. ما از تمام نهضت‌های آزادی‌بخش در سرتاسر جهان که در راه خدا و حق و حقیقت و آزادی مبارزه می‌کنند، پشتیبانی می‌کنیم» (موسوی خمینی، ۱۳۶۱، ۱۱: ۲۵۹). در اصل سوم بند ۱۶ قانون اساسی نیز آمده است که دولت جمهوری اسلامی برای رسیدن به هدف‌های خود موظف است سیاست خارجی کشور را به‌گونه‌ای تنظیم کند که بر اساس معیارهای اسلام، تعهد برادرانه نسبت به همه مسلمانان و حمایت بی‌دریغ از مستضعفان جهان باشد. همچنین اصول ۱۵۲ و ۱۵۴ بر حمایت از حقوق همه مسلمانان و حمایت از مستضعفان جهان تأکید کرده است.

مهم‌ترین نتایج دیپلماسی نهضتی در عرصه نظری عبارت‌اند از: اسلام سیاسی و حکومت الهی، نهضت امام قرائت اصیل مبتنی بر ایجاد و استقرار حکومت عدل اسلامی و حاکمیت الهی ارائه نمود. امروزه بسیاری از جنبش‌ها و نهضت‌ها با الهام‌گیری از ایران سیاسی شده‌اند. استقلال و نفی سلطه، امام، با توسل به «اصل توحید» بر این باور بود که «انسان، تنها در برابر ذات اقدس حق باید تسلیم شود و از هیچ انسانی نباید اطاعت کند، مگر این که اطاعت او اطاعت خداوند باشد» (امام خمینی، ۱۳۶۹: ج ۴: ۱۶۶). به استقلال تأکید داشتند، بر این باور بودند «ارزش حیات به آزادی و استقلال است» (موسوی خمینی، ۱۳۶۹، ۴: ۱۱۴). امام خمینی علیه السلام درباره ترویج دیپلماسی نهضتی، می‌فرمایند: «تکلیف ما این است که با ظلم مبارزه کنیم» (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ۱۲، ۹۳-۹۲). در واقع ظلم‌ستیزی محدود به مذهب، دین و کشور خاصی نیست و می‌تواند در ایران، در کشور اسلامی و یا آمریکای لاتین باشد. این اصل در واقع مصداق عینی حمایت از مظلوم و مبارزه با ظالم است؛ به عبارت دیگر، اشکال و شیوه‌های مبارزه و مقابله با استکبار دو وجه دارد: نخست، مبارزه با استعمار، استکبار و نظام سلطه که علت اساسی ضعف و انحطاط مسلمین است، دیگری پشتیبانی، حمایت و تجهیز ملت‌های مسلمان و مستضعف در مقابل نظام سلطه و مبارزه با ساختار نظام بین‌الملل است. همان‌گونه که امام خمینی علیه السلام فرموده‌اند، ما طرفدار مظلوم هستیم. در هر کجای دنیا باشد بر اساس این گفتمان مورد حمایت قرار می‌گیرد.

آثار دیپلماسی نهضتی در نهضت مسلمانان فلسطین و قیام آنان بر ضد اسرائیل آشکار است. از نتایج دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی احیاگری اسلامی است، احیاگرایی اسلامی مدل جدیدی در زندگی جوامع اسلامی و دیگر جوامع تحت سلطه فرهنگ غرب را مطرح می‌سازد و این مدل الهام‌بخش زمینه‌ساز تداوم مقاومت در برابر هجوم فرهنگ لیبرال غربی است (Esposito, 1991: p3-6). همواره مؤلفه‌های دینی و ایدئولوژیکی در برابر تهدید بین‌المللی نقش آفرین است (Gellner, 1983: p2) آنچه در نوشته‌های غربی آمده است؛ انقلاب اسلامی ضمن نفی ساختارهای فردگرایانه مرتجع عرب، از میزان نفوذ غرب به‌ویژه امریکا، به‌عنوان متحد و حامی کلیدی این کشورها، بکاهد که ناخودآگاه سبب کاهش ضریب امنیتی کشورهای محور سازش و هم‌چنین مانع انحراف خیزش‌های مردمی توسط امریکا و کشورهای غربی خواهد شد (Friedman, 2001: 1).

در پیشنهادات کاربردی حاصل از نتایج دیپلماسی نهضتی و مقاومت الزاماتی وجود دارد که مسلمانان کشورهای اسلامی (امت اسلامی) و جبهه مقاومت باید از وضعیت بحرانی منطقه گذار کنند. آن‌گونه که مقاومت اسلامی پیرامون اشتراکات فطری - دینی شکل گرفته است با مقابله با غیر و دگر (تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه) می‌تواند مقاومت را توسعه داده و جایگاه آن را ارتقا بخشد. ظرفیت‌های جبهه مقاومت از جهت پیوستگی سرزمینی، قابلیت مادی و ظرفیت فکری و عقیدتی در عرصه‌های ژئوپلیتیکی، انرژی و گاز، دشمن و غیر/دگر مشترک، آرمان و ایده واحد، قابلیت‌های اقتصادی، تجارت و حمل‌ونقل در تمدن سازی نقش بی‌بدیل دارند (ظرفیت تعامل فزاینده)؛ که به‌عنوان فرصت و عناصر بستر ساز مناسب برای انقلاب اسلامی، مقاومت، تمدن سازی نوین اسلامی است. مقاومت اسلامی تمدن ساز از طریق تأثیرگذاری عقیدتی بر ملت‌ها و امت اسلامی سبب ایستادگی در برابر استکبار، ایجاد زمینه همکاری مشترک در عرصه اجتماع، اقتصاد، سیاست و عرصه دفاعی - نظامی خواهد شد (ر.ک: قاسمی، ۱۴۰۱، ۳۲۰-۳۴۰).

نتیجه‌گیری

انقلاب اسلامی ایران، اسلام و سیاست را تلفیق کرد. در جهان بینی امام خمینی علیه السلام

«دموکراسی اسلامی» از انواع شرقی و غربی آن برتر است. بنا به ماهیت دینی و ارزشی انقلاب، چالشگر قدرت‌های بزرگ استکباری است. انقلاب اسلامی در جهت‌گیری حامی مستضعفین هست که این رویکرد «دیپلماسی نهضتی» است. این نوع دیپلماسی بخشی از قدرت و جایگاه تأثیرگذاری را دارا است که در کنار دستگاه سیاست خارجی، ظرفیت‌های کشور را در عرصه‌های مختلف افزایش داده و نتایج ملی و فراملی را به همراه دارد. دلیل عمق بیشتر تأثیرگذاری دیپلماسی نهضتی، علاوه بر تأثیرگذاری در تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری در دولت‌ها و دولت‌مردان کشورهای هدف، در قلوب مردم و ملت‌ها نیز نفوذ و جایگاه دارند.

از نتایج اساسی دیپلماسی نهضتی در جهان اسلام گرایش به اسلام سیاسی و مقاومت برای به چنگ آوردن اسلام و سیاست باهم بوده است. لذا ملت‌ها با مشاهده استبداد داخلی و استعمار خارجی قیام کرده و در تلاش جهت آزادسازی کشور خود و تشکیل نظام سیاسی مردمی هستند. دینی و مردم پایه بودن حکومت از پیامد این نوع دیپلماسی است. دیپلماسی نهضتی با محور قرار دادن اسلام در عرصه سیاست خارجی، هویت و آموزه‌های اسلامی را در کانون رفتار سیاسی کنشگران قرار داد. دیپلماسی نهضتی در جهان اسلام دستیابی به راهبرد و آرمان امام خمینی علیه السلام است که در فضا‌سازی آگاهی بخشی و بیداری ملت‌های مسلمان حائز اهمیت است. هدف غایی دیپلماسی نهضتی تشکیل امت واحد جهانی/حکومت عدل است.

دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی در جهان اسلام، درصدد است از مکانیسم‌های امام در حمایت از قیام‌های مردمی و حرکت‌های اسلامی استفاده کند.

مقاله در پی آن بود که دیپلماسی نهضتی انقلاب اسلامی ایران را ارزیابی کرده و چه دستاوردها و موفقیت‌هایی داشته است را نشان دهد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که انقلاب ایران بر محور عوامل کارگزاری و ایدئولوژی استوار بوده است. و در این مسیر «دیپلماسی نهضتی» مبتنی بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران عمل کرده و موفقیت‌هایی را کسب کرده است و این موضوع سبب الهام‌بخشی انقلاب به نهضت‌های اسلامی شده و بازتاب و تأثیراتی در جوامع دیگر نیز شده است. تفکر نهضتی مبتنی بر

اندیشه رهبران انقلاب بر این باور است که؛ مردم زیر فشار ظلم و ستم، با سازمان‌دهی و بسیج مردمی و اتحاد جماهیر اسلامی، می‌توانند به اهداف مدنظر برسند. در صورتی که همچنان در ساختارهای غیر اسلامی باشند، قادر به رسیدن به اهداف نیستند و تا مطلوب بایستی مسیر زیادی پیمود.

کتابنامه

قرآن کریم.

اسپوزیتو، جان ال (۱۳۸۲). انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، ترجمه محسن مدیر شانه چی، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران.

اسدی، ناصر (۱۳۹۳). «تحلیل گفتمان سیاست خارجی آیت‌الله خامنه‌ای: گفتمان تعامل‌گرایی ضد نظام سلطه»، پژوهش‌های سیاست اسلامی، س ۲، ش ۵، ص ۱۰۷-۱۳۲.

اسکاچپول، تدا (۱۳۷۷). حکومت تحصیلدار و اسلام شیعه، ترجمه محسن امین زاده، در: رهیافت نظری انقلاب، به اهتمام عبدالوهاب فراتی، قم، نشر معارف.

بابی، سعید (۱۳۷۹)، هراس بنیادین، ترجمه غلامرضا جمشیدی‌ها، تهران، سمت.

حشمت زاده، محمدباقر (۱۳۸۵). تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

حشمت زاده، محمدباقر (۱۳۸۴)، «مقدمه و چارچوبی برای بررسی تأثیرات انقلاب اسلامی در کشورهای اسلامی»، ۱۳ نامه پژوهش، ش ۱۲.

خرمشاد، محمدباقر (۱۳۷۷). «فوکو و انقلاب اسلامی ایران معنویت ایران در سیاست»، فصلنامه متین، س ۱، ش ۱، ص ۲۰۹-۲۲۴.

موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۹). صحیفه امام، تهران، موسسه نشر آثار امام خمینی؛.

دکمیجان، هرایر (۱۳۷۷). جنبش‌های اسلامی در جهان عرب، ترجمه حمید احمدی، تهران، کیهان.

سریع القلم، محمود (۱۳۷۹). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، تهران، مرکز تحقیقات استراتژیک.

صدقی، ابوالفضل (۱۳۹۴). «مدیریت عالی نهضتی مبانی و مأموریت»، فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، س ۱۱، ش ۶۴، ص ۱۳۱-۱۶۰.

فاکس، جاناتان (۱۳۸۹). دین در روابط بین‌الملل، ترجمه محمد حسن خانی و دیگران، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام.

فوران، جان (۱۳۷۵). «انقلاب ۱۹۷۷ - ۱۹۷۹ چالشی بر تئوری‌های اجتماعی»، فصلنامه حضور، ش ۱۸.

فوکو، میشل (۱۳۷۷). ایرانی‌ها چه رویایی در سر دارند؟، ترجمه حسین معصومی همدانی، تهران، هرمس.

قاسمی، بهزاد (۱۳۹۷). دیپلماسی نهضتی، طرح پژوهشی، تهران: دانشگاه جامعه امام حسین علیه السلام.

قاسمی، بهزاد (۱۴۰۱)، «تبیین نقش گفتمان انقلاب اسلامی در مقاومت انصارالله و عملکرد دفاعی آن در یمن»، دو فصلنامه مطالعات دفاع مقدس و نبرد معاصر، دوره ۴، شماره ۶، ص ۳۱۷-۳۴۴.

قانون اساسی جمهوری اسلامی، مصوب ۱۳۵۸، با آخرین اصلاحات ۱۳۶۸.

قوام، سید عبدالعلی (۱۳۸۱). سیاست بین‌الملل و سیاست خارجی، تهران، سمت.

کدی، نیکی (۱۳۸۸). نتایج انقلاب ایران، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران، فقنوس. کورانی، علی (۱۳۸۳). عصر ظهور، قم: انتشارات حوزه.

گلدستون، جک (۱۳۸۵). مطالعاتی نظری، تطبیقی و تاریخی در باب انقلاب‌ها، ترجمه محمد تقی دلفروز، تهران، کویر.

مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از همکاران (۱۳۵۳). تفسیر نمونه؛ تفسیر و بررسی تازه درباره قرآن مجید، تهران، دارالکتاب الاسلامیه.

نخعی، هادی (۱۳۷۶). توافق و تزاخم منافع ملی و مصالح اسلامی: بررسی تطبیقی سیاست خارجی دولت‌های ملی و اسلامی، تهران، وزارت امور خارجه.

هالستی، کی. جی (۱۳۷۳). مبانی تحلیل سیاست بین‌الملل، ترجمه بهرام مستقیمی و مسعود طارم سری، تهران، وزارت امور خارجه.

هانتر، شیرین (۱۳۸۰). آینده اسلام و غرب: برخورد تمدن‌ها یا همزیستی مسالمت‌آمیز؟، ترجمه همایون مجد، تهران، فرزانه روز.

هی وو، راندو (۱۳۷۹). در آمدی بر ایدئولوژی سیاسی، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران، مطالعات سیاسی بین‌الملل.

تحلیل تأثیر و پیامدهای دیپلماسی نهضتی... - بهزاد قاسمی (۲۳۰-۲۵۵) / ۲۵۵

هینس، جف دین (۱۳۸۱). جهانی شدن فرهنگ سیاسی در کشورهای جهان سوم، مترجم داود کیانی، تهران، مطالعات راهبردی.

Bergen, Peter and Hoffman Bruce (2010), "Assessing the Terrorist Threat", A Report of the Bipartisan Policy Center's National Security Preparedness Group.

Esposito, John (1991): The Islamic Threat: Myth or Reality, Oxford, Oxford University Press.

Menashri, David, (2007).Iran.s Regional Policy: Between Radicalism and pragmatism. Journal of International Affairs Vol. 60, No. 2, Spring/Summer.

Rezaei, Hassan (2007). /The politics in post-revolution Iran: with special reference to Khatami's presidency4. Thesis Submitted to the University of Pune Pune For the Award of Doctor of Philosophy In Political Science.

Friedman, George (2011), "Syria, Iran and the Balance of Power in the Middle East", 22, Dec.2011, www.trafor.com.

Pollack, Kenneth M. (2012), "Shifting Sand in Middle East", Brookings Institute, 14 Feb accessed. www.brookings.edu.

Moin, Baqer (1999), Khomeini: Life of the Ayatollah, New York: St. Martin's Press.

Gellner, Ernest (1983), Nations and Nationalism, New York: Cornell University Press.

